

Dr hab. Jerzy K. Kos
Instytut Historii Sztuki
Uniwersytetu Wrocławskiego
Ul. Szewska 36
50 139 Wrocław

Wrocław 21. 08. 2019

**RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ MGR MAGDALENY STARĘGI
„ARCHITEKTURA W GDAŃSKU W LATACH 1793 – 1862”**

Rozprawa doktorska mgr Magdaleny Staręgi pt. „Architektura w Gdańsku w latach 1793-1862” została napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Małgorzaty Omilanowskiej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego. Praca obejmuje 234 strony zasadniczego tekstu, 209 ilustracji oraz obszerny, wielostronicowy wykaz źródeł i wykorzystanej literatury. Przedmiotem rozprawy są dzieje gdańskiej architektury w bardzo słabo dotychczas przebadanym okresie, wyznaczonym przez trzy wydarzenia historyczne: włączenie Gdańska w granice Królestwa Prus w roku 1793, utworzenie pod protektoratem Napoleona Wolnego Miasta w roku 1807 oraz ponowny pruski podbój francuskiego Gdańska dokonany przez Prusy w roku 1814. Znikome zaawansowanie badań nad architekturą Gdańska tego okresu, ograniczone w zasadzie do stosunkowo dobrze rozpoznanej twórczości Carla Samuela Helda, było wynikiem niskiej oceny artystycznych osiągnięć tej epoki, przyjętej przez starszych badaczy. Według autorki lata pomiędzy rokiem 1793 i 1862 stanowią odrębną epokę w dziejach gdańskiej architektury, uzasadniającą dokonany przez nią wybór granicznych dat opracowania. Jednak o ile dolna granica chronologiczna pracy (rok 1793) jest w pełni uzasadniona radykalną zmianą politycznej sytuacji miasta, o tyle przyjęcie roku 1862, jako daty zamykającej badany okres, wydaje się decyzją kontrowersyjną, co zresztą podkreśliła sama autorka. Według niej wybór tej daty uzasadniają wydarzenia o charakterze artystycznym i polityczno - administracyjnym. Pierwszym z nich był przypadający na początek siódmej dekady XIX wieku schyłek długiej epoki dominacji klasycystycznych postaw stylowych w architekturze miasta. Drugim dokonany w roku 1862 wybór na stanowisko nadburmistrza Gdańska Leopolda von Wintera, który w trakcie następnych trzech dziesięcioleci sprawowania tego urzędu wprowadził miasto na tory intensywnej modernizacji. Jednak procesy modernizacyjne zaszły w Gdańsku w czasach Wintera były w niemałym stopniu uzależnione, podobnie jak w całej Rzeszy Niemieckiej, od francuskiej kontrybucji, wypłaconej po roku 1871. A zatem czy nie należało przyjąć jako daty końcowej pracy roku

1871, w którym Gdańsk stał się miastem zjednoczonej Rzeszy Niemieckiej, a jego rozwój cywilizacyjny był wspierany w następnych latach przez francuską kontrybucję? Poza tym wydaje się, że przesunięcie górnej granicy czasowej rozprawy na rok 1871 wpisałoby lepiej dzieje Gdańska w ogólną historię Niemiec i ich architektury w XIX stuleciu.

Tekst rozprawy został podzielony na sześć rozdziałów, zawierających szereg podrozdziałów, wstęp oraz zakończenie. We wstępie rozprawy omówiono m.in. jej temat i cele, zakresy chronologiczny i terytorialny, metodologię oraz przedstawiono problematykę dysertacji. W kolejnym podrozdziale scharakteryzowano w bardzo dokładny sposób stan badań nad tematyką podjętą w dysertacji. Na podstawie podrozdziału, w którym omówiono wyniki bardzo szerokiego zakresu badań źródłowych, przeprowadzonych przez autorkę głównie w archiwach i bibliotekach Gdańska, Berlina, Marburga i Fryburga w Breisgau, można stwierdzić niezwykle rzetelność w podejściu do materiału badawczego, obecnie zachowanego, wobec zniszczenia Gdańska, prawie wyłącznie w postaci przekazów ikonograficznych i pisanych.

Pierwszy rozdział pracy ma charakter ogólnego wprowadzenia do historii miasta w okresie od roku 1793 do początku drugiej połowy XIX wieku. W oparciu o wyniki starszych i nowszych badań historycznych autorka omówiła dzieje polityczne Gdańska, przemiany organizacji władz miejskich, sytuację gospodarczą oraz scharakteryzowała społeczeństwo miasta i jego postawę wobec Prus. W tle tych rozważań wskazano na ogólne zagadnienia dotyczące miejskiej infrastruktury, a w osobnym podrozdziale scharakteryzowany została układ urbanistyczny miasta i omówiono jego przemiany. W okresie będącym przedmiotem rozważań autorki Gdańsk pozostawał nieznacznie zmodyfikowaną nowożytną twierdzą, pełniącą nadal funkcje wojskowe, zamkniętą fortyfikacjami determinującymi szanse rozwojowe i gospodarcze miasta. Autorka słusznie wielokrotnie wskazywała w dysertacji na negatywny wpływ militarnych funkcji miasta na jego szanse rozwojowe.

Zagadnienia o charakterze socjotopograficznym, dotyczące m.in. infrastruktury i standardów życia mieszkańców twierdzy, zostały wnikliwie zreferowana w oparciu o szeroką literaturę przedmiotu i informacje zaczerpnięte z gdańskiej prasy. Natomiast rozdział dotyczący

społeczności miasta, będącej obok instytucji państwowych, wspólnot wyznaniowych i wojska, najważniejszym współtwórcą architektury i przestrzeni publicznych, mimo odwołania się do obszernej literatury przedmiotu, pozostawia znaczny niedosyt. Wprawdzie przytoczone

zostały liczne dane statystyczne dotyczące przemian liczebności populacji miejskiej, wskazano na jej sytuację materialną i scharakteryzowano przemiany strukturalne zachodzące w okresie, który obejmuje dysertacja, jednak ostatecznie społeczność Gdańska lat 1793-1862 pozostała w dysertacji zjawiskiem w dużym stopniu anonimowym. Czym były w tym okresie stare i nowe, przybyłe z Prus, elity miejskie? Jakie znaczenie posiadały dla inwestycji architektonicznych? Kim byli wybitniejsi gdańszczanie tego okresu, jaki był los starych rodzin patrycjuszowskich? Z jakich kręgów społeczności miejskiej wywodzili się na przykład fundatorzy znakomitego budynku teatru oraz inwestorzy wznoszący podmiejskie wille? Pewne światło na postawę „wycofania się” starych elit w latach 1793-1807 rzucają wywody zawarte w podrozdziale poruszającym ważną kwestię miejskiej narodowości czy tożsamości i stosunku gdańszczan do Prus. Gdańszczanie jako przeważnie niemieckojęzyczni protestanci, przywiązani do idei miasta – republiki, wykazywali się, jak się wydaje znaczną umiejętnością politycznej mimikry, przynajmniej do początku drugiego okresu pruskiego, uzależnionej głównie od czynników ekonomicznych. W okresie prosperity akceptowali nowy pruski porządek, w okresie dekonjunktury (lata francuskiego Wolnego Miasta) próbowali jedynie przeczekać złe czasy. W drugim okresie pruskim, cechującym się zastojem gospodarczym, emigrowali lub ulegali pauperyzacji. Wydaje się, że w przypadku problemu miejskiej tożsamości, ważnej dla wywodów autorki i analizy pewnych zjawisk architektonicznych, można było lepiej wykorzystać ustalenia Petera Olivera Loewa dotyczące kształtowania się samoświadomości miasta po roku 1793. W odniesieniu do problemu relacji gdańskiego społeczeństwa wobec „kwestii” pruskiej tropem nie wykorzystanym przez autorkę jest zastanawiający brak w tym mieście inicjatyw budowy pomników zasłużonych Prusaków. Czy był to przejaw kosmopolityzmu miejskiej społeczności? Czy jej słabości organizacyjnej i materialnej? Podobnie jak długie przywiązanie do neutralnego politycznie klasycyzmu i względna niechęć wobec oficjalnego, berlińskiego neogotyku?

W drugim rozdziale pracy, zatytułowanym „Scena architektoniczna w Gdańsku w latach 1793-1862”, omówiono w sposób syntetyczny dzieje gdańskiej architektury i budownictwa w przyjętych przez autorkę ramach chronologicznych oraz przeprowadzono szczegółowe analizy niektórych problemów, zasygnalizowanych w rozdziale wcześniejszym. Na wstępie autorka przedstawiła, w oparciu o wyniki własnych badań archiwalnych oraz ustalenia historyków, relacje pomiędzy wydarzeniami politycznymi i sytuacją gospodarczą Gdańska, a przedsięwzięciami architektonicznymi i budowlanymi. W tym bardzo dobrym rozdziale znalazły się wnikliwe rozważania na temat zarówno rodzaju przedsięwzięć

architektonicznych oraz ich cech stylowych, jak i dotyczących szczegółowych technik budowlanych, odzwierciedlających zmienną sytuację gospodarczą miasta. Sporo uwagi poświęcono skutkom sekularyzacji posiadłości kościelnych i znaczeniu tego ogólnopruskiego wydarzenia np. dla inwestycji wojskowych w Gdańsku. W jednym z podrozdziałów autorka powróciła do problemu zmian granic miasta i jego rozwoju przestrzennego. W kolejnym podrozdziale omówiono ważne z punktu widzenia militarnych funkcji Gdańska wojskowe inicjatywy budowlane. Bardzo cennym fragmentem pracy jest podrozdział dotyczący zagadnienia organizacji i działania administracji budowlanej, zarówno miejskiej jak i ponadregionalnej, w przypadku pruskiego Gdańska znajdującej się w Berlinie. Ten aspekt dziejów architektury miasta, przedstawiony w wyjątkowo dokładny sposób, jest ważnym wkładem autorki w poznanie pozaartystycznych czynników kształtujących architekturę Prus w XIX wieku. Autorka ukazała przemiany systemu administrowania przedsięwzięciami architektonicznymi, wskazała na miejscowych projektantów i budowniczych, uwypukliła rolę pruskich królów w podejmowaniu decyzji projektowych, stylistycznych i funkcjonalnych, a także zarysowała wpływ wybitnych berlińskich twórców K.F. Schinkla i F.A. Stülera na powstanie gdańskich projektów architektonicznych. Uzupełnienie tego podrozdziału stanowią biogramy i charakterystyki działalności czterech architektów miejskich pracujących w Gdańsku w latach 1793-1862. Spośród nich jedynie pierwszy architekt, aktywny w Gdańsku od roku 1794, pochodzący z Wrocławia, wykształcony w Berlinie, Carl Samuel Held jest postacią o częściowo rozpoznanej już biografii zawodowej i artystycznej. Mimo to autorce udało się poszerzyć wiedzę o jego gdańskiej działalności, m.in. w wyniku kwerend archiwalnych oraz ustaleń dokonanych przez innych, współczesnych badaczy. W znacznym stopniu pionierskim osiągnięciem autorki są także charakterystyki dwóch kolejnych architektów miejskich, nie tak wybitnych jak gdański wrocławianin, a przez to nie zauważonych w starszych badaniach.

Heinrich Wilhelm Zerneck i Reinhold Eduard Berger pozostawali na stanowisku architektów miejskich w latach 1844-1857. Okres ich działalności przypadł na czasy застоju gospodarczego, który ograniczył ilość i jakość gdańskiej architektury. Osoba czwartego architekta miejskiego Juliusa Alberta Gottlieba Lichta jest na tyle ważna i interesująca, iż jest ona tematem odrębnej pracy doktorskiej przygotowywanej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego. Ze względu na przyjęty zakres czasowy doktoratu autorkę interesował jedynie pierwszy, sześciolatekni gdański okres pracy Lichta. W tym czasie jego głównymi dokonaniem była jednak tylko nietrwała architektura okolicznościowa, powstała w związku z wizytą królewską i wystawą przemysłową.

Zasadniczą część doktoratu stanowi, obejmujące ponad 100 stron tekstu, szczegółowe opracowanie dziejów architektury gdańskiej w latach 1793- 1862. Autorka przyjęła przekonujący swoją logiką podział materiału badawczego przeprowadzony w oparciu o kryteria wydarzeń historycznych, a nie fazy stylowe, które, jak wynika to z przeprowadzonej analizy materiału badawczego, spowodowałyby istotne trudności w jego prezentacji. Dzieje architektury lat 1793-1862 zostały podzielone na trzy etapy, odpowiadające przełomowym wydarzeniom w historii Gdańska schyłku XVIII i pierwszej połowy XIX stulecia. Były nimi: zajęciem miasta przez Prusy w roku 1793, powstanie w roku 1807 Wolnego Miasta i jego upadek w roku 1814, którego następstwem było ponowne włączenie w granice Królestwa Hohenzollernów. Jak już wspomniano jedyną kontrowersją w przyjętych przez autorkę granicach chronologicznych badanego okresu stanowi jego data końcowa. Rok 1862 wydaje się w kontekście tak mocnych cezur historycznych jak lata 1793, 1807 czy 1814 datą przypadkową, wyznaczoną przez zdarzenie o słabym rezonansie dziejowym.

Układ prezentowanych i analizowanych przedsięwzięć architektonicznych, przyjęty konsekwentnie dla każdego z trzech okresów, został oparty na kryterium typologii funkcji budowli. Jak się wydaje tego rodzaju układ jest wynikiem konieczności omawiania także realizacji bezstylowych czy wręcz dzieł o cechach rzemieślniczo - budowlanych, nie podlegających klasyfikacji stylowej. Natomiast kwestie stylowe zostały ogólnie scharakteryzowane we wstępach poprzedzających katalogową prezentację obiektów architektonicznych oraz w trakcie ich szczegółowego omawiania. Klucz porządkowy w jakim został zaprezentowany dorobek architektoniczny każdego z trzech okresów został oparty na klasycznej, właściwie akademickiej, hierarchii gatunków architektonicznych, a zatem w kolejności od budowli sakralnych, poprzez urzędowe, służące oświacie i nauce, szpitale, więzienia, budowle wojskowe i mieszkaniowe, z podziałem na kamienice i dwory. Mimo pewnego katalogowego schematyzmu tego rodzaju układu wprowadza on ład w prezentację materiału historycznego. Sporo uwagi autorka poświęciła także problematyce działań konserwatorskich w Gdańsku pierwszej połowy XIX wieku. Obszerny rozdział dotyczący tych kwestii jest rozwinięciem tematu wcześniejszego artykułu doktorantki.

Pracę zamyka stosunkowo krótkie zakończenie (9 stron), w którym ustosunkowano się do pytań badawczych postawionych na wstępie pracy. Można je sprowadzić do problemu znaczenia sytuacji politycznej i gospodarczej pruskiego i francuskiego Gdańska dla intensywności i jakości ruchu budowlanego, jego charakteru i cech stylowych. Dzieje

architektury gdańskiej w latach 1793-1862 autorka wyjaśnia determinującym wpływem sytuacji politycznej i gospodarczej panującej zarówno w Gdańsku jak i w całym państwie pruskim. Według autorki krótki okres istnienia napoleońskiego Wolnego Miasta stanowił epizod bez większego znaczenia dla dziejów architektury.

Przechodząc do oceny recenzowanej rozprawy należy wskazać na jej mocne i słabsze strony. Niewątpliwie jest to praca pionierska, uzupełniająca istotną lukę badawczą dotyczącą dziejów artystycznych nadbałtyckiej metropolii w okresie schyłku dawnej pozycji gospodarczej i kulturowej Gdańska i początku nowej epoki historycznej. Jak wiele prac pionierskich rozprawa nosi cechy, jak podkreśla to autorka we wstępie, dociekań o charakterze podstawowym. Opinia ta odnosi się przede wszystkim do tej części pracy, w której przedstawiono dorobek architektoniczny lat 1793-1862. Znalazło się tu wiele realizacji zauważonych po raz pierwszy, omówiono także niezrealizowane projekty, nie dostrzeżone w starszej literaturze. Ta część pracy jest ważnym osiągnięciem badawczym, wprowadzającym do dziejów architektury tej części Europy dobrze uporządkowany i zanalizowany materiał badawczy. Plastyczny i precyzyjny język opisów i analiz formalnych i stylowych gdańskich budowli uzupełnia bardzo bogaty zestaw ikonografii. W większości są to widoki i plany publikowane po raz pierwszy. Ważnym osiągnięciem badawczym są także biogramy i charakterystyki twórczości gdańskich architektów miejskich. Spośród nich wprowadzie jedynie Carl Samuel Held był wybitniejszą osobowością artystyczną, a przy tym postacią, której poświęcona była już przedwojenna dysertacja powstała w gdańskiej Szkole Technicznej, ale i w tym przypadku autorka wniosła do stanu badań nowe ustalenia i atrybucje.

Charakterystyki pozostałych architektów miejskich, poza twórczością Juliusa Alberta G. Lichta, opracowywaną w odrębnym doktoracie, nie tak wybitnych jak Held, stanowią istotny przyczynek do problematyki biurokratyzacji przedsięwzięć architektonicznych w XIX wieku i kształtowania się nowoczesnej administracji budowlanej. Zasadnicza historyczno-architektoniczna część pracy została uzupełniona o rozdziały wprowadzające oraz podsumowujące rozważania autorki. Omówiono w nich wydarzenia historyczne stanowiące tło i impulsy współkształtujące architekturę Gdańska w latach 1793-1862. Zakres poruszonych przez autorkę problemów był w tym przypadku uzależniony od ogólnego stanu badań nad dziejami Gdańska. Podkreślić należy trafność wyboru ogólnych zagadnień historycznych dokonany przez autorkę, skoncentrowanych na kwestiach politycznych, ustrojowych i gospodarczych, dla interpretacji architektury i budownictwa. Jedynym

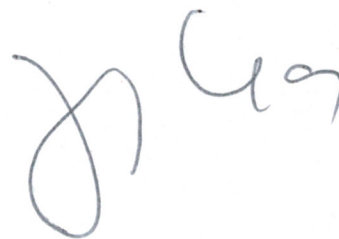
wyjątkiem są zagadnienia wpływu gdańskiego społeczeństwa na architekturę miasta. I tu można przejść do uwag krytycznych wobec dysertacji.

Najważniejsza z nich dotyczy właśnie ustalenia roli aktorów społecznych w kształtowaniu miasta i jego architektury. Niewątpliwie tego rodzaju problematyka badawcza, sytuująca się na styku badań historyczno-socjologicznych i artystycznych, powinna mieć oparcie w solidnych studiach nad społecznością miejską, jej elitami, postawami politycznymi, wewnętrznymi konfliktami, religijnością i zamożnością. Co zrozumiałe tego rodzaju studiów nie można przeprowadzić w ramach dysertacji z historii sztuki. Ale ukazanie wzajemnych relacji architektury miasta, jego najważniejszych budowli, przestrzeni publicznych i symbolicznych, powinno być celem do którego dążyć powinny opracowania o charakterze monografii architektonicznych miast. Autorka zarysowuje tę problematykę, formułuje pytania badawcze i udziela na nie odpowiedzi, ale ostatecznie jednak, jak już powiedziano, Gdańsk pozostaje, jako zjawisko społeczne miastem anonimowym, pozbawionym miejskiej osobowości. Być może zresztą takiej nie miało? Chciałoby się jednak więcej wiedzieć o preferencjach artystycznych fundatorów, którym np. Held zawdzięczał swoją karierę, a przede wszystkim realizację teatru na Targu Węglowym, budowli pod względem stylu najbardziej artystycznie zaawansowanej wśród budynków teatralnych wzniesionych w Prusach około roku 1800. Dzięki jego projektantowi Gdańsk stał się ważnym centrum „stylu około 1800” w Prusach, co zresztą podkreśla autorka, ale nie rozwija szerzej tego interesującego zagadnienia historycznego. Jakie były jego powody? Czy był to przypadek, że Held znalazł się w Gdańsku? Inne zagadnienie, które mogłoby być szerzej ujęte, to pytanie o przyczyny pojawienia się w Gdańsku tak niewielu przejawów pruskich postaw politycznych, manifestujących się w pomnikach i innych realizacjach artystycznych (sala Wety w Ratuszu), na przykład w porównaniu Wrocławiem tego czasu, miastem które stało się pruskie zaledwie pół wieku przed podbojem Gdańska przez Hohenzollernów?

Mimo uwag zgłoszonych powyżej rozprawę doktorską Magdaleny Staręgi należy ocenić jako pracę udaną i potrzebną, wnoszącą znaczny zasób nowej wiedzy, zarówno do dziejów gdańskiej architektury, jak i architektury pruskiej i środkowoeuropejskiej w okresie między wczesnym neoklasycyzmem i początkami neostylów. Praca stanowi pionierskie osiągnięcie badawcze zarówno na poziomie faktograficznym jak i interpretacyjnym. Wraz z innymi rozprawami doktorskimi, powstającymi obecnie w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego, wypełnia dotkliwą lukę badawczą w zakresie dziejów architektury miejskiej nadbałtyckiej Europy. Niewątpliwa zaletą rozprawy jest także jej bardzo dobry,

klarowny układ treści, precyzyjny język narracji, a także bardzo staranna redakcją tekstu, prawie całkowicie pozbawionego błędów literowych. Należy również dodać, że praca Pani Magdaleny Staręgi powinna zostać wydana drukiem.

W konkluzji recenzji stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Magdaleny Staręgi „Architektura w Gdańsku w latach 1793-1862” spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim określonym w art. 187 Ustawy z dnia 3 lipca 2018 r. - Przepisy wprowadzające ustawę - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2018 nr 1669) i ustawy - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce z dnia 20.07. 2018 (Dz. U. 2018 nr 1668).

A handwritten signature in blue ink, consisting of a stylized initial 'M' followed by the number '49'.